

บทที่ ๕ อินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถบอกเนื้อหาสาระสำคัญของอินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถอธิบายเรื่องอินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถวิเคราะห์หลักอินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหารายวิชา

- ๕.๑ ความนำ
- ๕.๒ อินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๕.๓ ลักษณะของอินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๕.๔ อินทรี ๒๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๕.๕ อินทรี ๒๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๕.๖ สรุปท้ายบท
- ๕.๗ คำถามท้ายบท
- ๕.๘ เอกสารอ้างอิง

๕.๑ ความนำ

คำว่า อินทรีย์ นั้นมีความหมายว่า ความเป็นใหญ่ สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ธรรมที่เป็นเจ้าของในการทำหน้าที่อย่างหนึ่ง เช่น ตาเป็นใหญ่ในการเห็น หูเป็นใหญ่ในการฟัง เป็นต้น^๑ คือ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนๆ สิ่งอื่นๆ จะทำหน้าที่แทนไม่ได้ หรืออาจกล่าวได้ว่าอินทรีย์เป็นชื่อของความเป็นใหญ่ ซึ่งอินทรีย์ทั้ง ๒๒ มีหน้าที่ต่างกันไปตามหน้าที่ของตน ไม่แทรกแซงกันและกัน เช่น ตา มีหน้าที่เห็น หูนั้นจะมาทำหน้าที่แทนตาไม่ได้เลย ในขณะที่เดียวกันตาก็จะมาทำหน้าที่ฟังไม่ได้ เรียกว่า เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน แต่ละสภาวะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน เขาจึงเรียกว่า อินทรีย์ อินทรีย์ทั้ง ๒๒^๒ มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องและเชื่อมต่อกันไปเป็นลำดับ ดังที่กล่าวไว้ในอภิธรรมภาชนีย์กถาคือ

(๑) ในลำดับนั้น การได้เฉพาะซึ่งอริยมุมิ ย่อมมีด้วยการกำหนดรู้ธรรมอันเป็นภายใน เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงแสดงจักขุนทรีย์ เป็นต้น ซึ่งนับเนื่องด้วยอตภาพก่อน

(๒) อตภาพนั้นอาศัยธรรมใด ย่อมถึงการนับว่า เป็นหญิง หรือเป็นชายเพื่อทรงชี้แจงแสดงว่า ธรรมนั้นคือ อตภาพนี้

(๓) ถัดจากนั้นจึงทรงแสดงอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์

(๔) เพื่อให้ทราบว่ อตภาพแม้ทั้ง ๒ นั้นมีความเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ ถัดจากนั้น จึงทรงแสดงชีวิตินทรีย์

(๕) トラบใดที่ชีวิตินทรีย์นั้นยังเป็นไปอยู่ トラบนั้นความไม่หยุดยั้งแห่งอารมณ์ที่เสวย แล้ว (เวทนา) เหล่านั้นก็มีอยู่

(๖) เพื่อให้ทราบว่ สุขและทุกข์ทั้งหมดนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งที่เสวยแล้ว ถัดจากนั้นจึงทรงแสดงสุขินทรีย์ เป็นต้น

(๗) อนึ่งเพื่อทรงแสดงข้อปฏิบัติว่า ธรรมเหล่านี้พึงเจริญเพื่อความดับสุขินทรีย์เป็นต้นนั้น

(๘) ถัดจากนั้น จึงทรงแสดงคำว่า สัทธา เป็นต้น เพื่อทรงแสดงความไม่เป็นโมฆะแห่ง ข้อปฏิบัติว่า ด้วยข้อปฏิบัตินี้ เอกธรรมย่อมปรากฏในตนก่อน

(๙) ถัดจากนั้น จึงทรงแสดงอนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ พระองค์ทรงแสดงอัญญินทรีย์ไว้ ต่อจากอนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์นั้น เพราะความที่อัญญินทรีย์นั้นเป็นผลของอนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์นั้นนั่นเอง และเป็นอินทรีย์ที่พึงเจริญในลำดับต่อจากอนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์นั้น

(๑๐) เบื้องหน้าแต่นี้ เพื่อให้รู้ว่า “การบรรลุอินทรีย์นี้ได้ด้วยภาวนา (การเจริญ) ก็แล เมื่อบรรลุอินทรีย์นี้แล้ว อินทรีย์อะไรๆ ที่พึงกระทำให้อยู่ขึ้นไปอีกย่อมไม่มี” จึงตรัสอัญญาตาวินทรีย์อันเป็นความโล่งใจอย่างยิ่งไว้ในข้อสุดท้ายนี้เป็นลำดับในอินทรีย์เหล่านี้

๕.๒ อินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๒๖๗.

^๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๑/๒๐๒.

อินทรี ๒๒^๓ อินทรี มีอรรถว่า เป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นใหญ่ อันผู้เป็นใหญ่ (จอม) แสดงแล้ว เห็นแล้ว ประกาศแล้ว เสาพแล้ว ตามความเหมาะสม เรียกว่า อินทรี “เป็นผู้ปกครอง หมายความว่า สามารถทำให้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้น ต้องเป็นไปตามอำนาจของตน”^๔

อินทรี ๒๒ หมายถึง ความเป็นใหญ่หรือเป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตน หรือเป็นใหญ่ในกิจการนั้นๆ^๕ วจนัตถะของคำว่า อินทรี คือ อินฺทฺหฺนฺติ ปรมอิสฺสรียํ กโรนฺตีติ อินฺทฺรียานิ แปลว่า ธรรมเหล่าใด เป็นผู้ปกครอง คือ ย่อมกระทำให้ตนเป็นอิสระ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อินทรี มี ๒๒ คือ

- (๑) จักขุนทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท^๖
- (๒) โสตินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท
- (๓) ฆานินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท
- (๔) ชิวหินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท
- (๕) กายินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท
- (๖) อิตถินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง ได้แก่ อิตถีกายรูป
- (๗) ปุริสินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย ได้แก่ ปุริสกายรูป
- (๘) ชีวิตินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูปและนาม องค์ธรรม ได้แก่

ชีวิตรูป และชีวิตินทรีเจตสิก

- (๙) มนินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด

(๑๐) สุขินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญูณจิต ๑

(๑๑) ทุกخينทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยทุกข์กาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในทุกขสหคตกายวิญญูณจิต ๑

(๑๒) โสมนัสสินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒

(๑๓) โทมนัสสินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒

(๑๔) อุเปกخينทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕

(๑๕) สัทธินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑

^๓ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๑/๒๐๒.

^๔ พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์, **ปรมัตถโคตติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๔.

^๕ ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนธการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๙๓.

^๖ พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), **วิปัสสนาภูมิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๙-๒๑.

(๑๖) วิริยอินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียร ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕

(๑๗) สตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ ได้แก่ สติเจตสิกที่ในโสภณเจตสิก ๙๑

(๑๘) สมาธินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียววงศ์ธรรม ได้แก่ เอกัตตเจตสิกที่ในจิต ๗๒ (เวทนาวิริยจิต ๖๒ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)

(๑๙) ปัญญินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙

(๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในโสดาปัตติมรรคจิต ๑

(๒๑) อัญญินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนเคยรู้ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมรรคจิตเบื้องบน ๓ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓

(๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในอรหัตตผลจิต ๑^๗

๕.๓ ลักษณะของอินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ลักษณะของอินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา โดยอินทรีย์ ๒๒ มีลักษณะที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ผู้เขียนจะได้นำเสนอพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

๕.๓.๑ จักขุอินทรีย์

จักขุอินทรีย์ มีหน้าที่รับสี ได้แก่ จักขุประสาทรูป เป็นรูปธรรม จักขุประสาท เป็นสุขุมรูป มีสัณฐานน้อยเท่าหัวเหา ประดิษฐานอยู่ในท่ามกลางแห่งตาดำ แวดล้อมด้วยปริมณฑลแห่งตาขาว จักขุประเทศนี้ มีสัณฐานดังกลีบดอกกุหลาบเขียว อาภรณ์ด้วยโลมชาติมีสีดำ เนื้อจักขุมีสัณฐานเป็น กลีบๆ เป็นชั้นๆ นับได้ ๗ ชั้น จักขุประสาทนั้น ชาบตลอดทั้ง ๗ ชั้น เปรียบประดุกปุยสำลี ที่บุคคลนำมารวมซ้อนๆ กันให้ได้ ๗ ชั้น แล้วเอาน้ำมันหอมชั้นหยอดลงในท่ามกลาง น้ำมันก็จะซึมซาบเข้าไปในสำลีทั้ง ๗ ชั้น จักขุประสาทเปรียบประดุกน้ำมันหอมชั้นที่หยอดลงในท่ามกลางนั้น

จักขุประสาท มีธาตุ ๔ เป็นผู้อุปการะบำรุงรักษา เปรียบประดุก ชัตติยราชกุมารที่นางนมทั้ง ๔ ทำอุปการะบำรุงบำเรอ นางนมคนหนึ่งอุ้มไว้ คนหนึ่งตักเอาน้ำมาสร่งให้ คนหนึ่งนำเครื่องประดับมาประดับให้ คนหนึ่งนำเอาพัดมาพัดให้ ปฐวีธาตุ ทรงไว้ซึ่งจักขุประสาท ประดุกนางนมที่อุ้มชู อาโปธาตุบำรุงให้สดชื่นประดับประคองไว้ ประดุกนางนมที่ตักน้ำมาสร่ง เตโชธาตุบำรุงมิให้เน่าเปื่อย ประดุกนางนมที่เอาเครื่องประดับมาประดับ วาโยธาตุบำรุงให้กลับกลอกได้ ประดุกนางนมเอาพัดมาพัดให้นอกเหนือจากธาตุ ๔ ยังมีตัวอุปการะจักขุประสาทอีก คือ จิตและอาหาร เป็นผู้ช่วยอุปถัมภ์

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙-๒๑.

^๘ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

อายุเป็นผู้เลี้ยงดู สี กลิ่นและรส เป็นต้น เป็นบรืวารแวดล้อม จักขุปสาทเป็นวัตถุที่เกิดแห่งจักขุ
วิญญาน และเป็นพนักงานที่ให้เห็นรูปทั้งปวง^๙

๕.๓.๒ โสตินทริย

โสตินทริย มีหน้าที่รับเสียง ได้แก่ โสตปสาทรูป เป็นรูปธรรม โสตปสาท เป็นสุขุมรูป
ตั้งอยู่ในประเทศอันมีสัณฐานดุจวงแหวน เป็นที่อกขึ้นแห่งโลมชาติเส้นเล็กๆ สีแดง อยู่ภายในช่องหู
โสตปสาทมีธาตุ ๔ เป็นผู้อุปการะ มีจิตและอาหารเป็นผู้อุปถัมภ์ มีอายุเป็นผู้เลี้ยง มีสี กลิ่น รส โอชา
เป็นบรืวารแวดล้อม เป็นวัตถุที่เกิดแห่งโสตวิญญานให้ได้รับเสียงทั้งปวง

๕.๓.๓ ฆานินทริย

ฆานินทริย^{๑๐} มีหน้าที่รับกลิ่น ได้แก่ ฆานปสาทรูป เป็นรูปธรรม ฆานปสาท เป็นสุขุมรูป
ตั้งอยู่ในประเทศมีสัณฐานดุจเท้าแพะ ภายในช่องจมูก มีธาตุ ๔ เป็นผู้อุปการะ มีจิตและอาหารเป็นผู้
อุปถัมภ์ มีอายุเป็นผู้เลี้ยง มีสี กลิ่น รส โอชา เป็นบรืวารแวดล้อม เป็นวัตถุที่เกิดแห่งฆานวิญญาน ให้
ได้รับกลิ่นทั้งปวง

๕.๓.๔ ชิวหินทริย

ชิวหินทริย มีหน้าที่รับรส ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป เป็นรูปธรรม ชิวหาปสาทเป็นสุขุมรูป
ตั้งอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังปลายกลีบดอกอุบล อยู่เบื้องบนแห่งลิ้น ในท่ามกลางลิ้นนั้น ชิวหาปสาท
มีธาตุ ๔ เป็นผู้อุปการะ มีจิตและอาหารเป็นผู้อุปถัมภ์ มีอายุเป็นผู้เลี้ยง มีสี กลิ่น รส โอชา เป็นบรืวาร
แวดล้อม เป็นวัตถุที่เกิดแห่งชิวหาวิญญานให้ได้รับรสทั้งปวง

๕.๓.๕ กายินทริย

กายินทริย มีหน้าที่รับสัมผัส ได้แก่ กายปสาทรูป เป็นรูปธรรม กายปสาทเป็นสุขุมรูป ซึ่ม
ซาบอยู่ทั่วร่างกาย ประดุจน้ำมันอาบอยู่ในปุยผ้ายที่บุคคลประชิดแล้ว กายปสาท มีธาตุ ๔ เป็นผู้
อุปการะ มีจิตและอาหารเป็นผู้อุปถัมภ์ มีอายุเป็นผู้เลี้ยง มีสี กลิ่น รส โอชา เป็นบรืวารแวดล้อมเป็น
วัตถุ ที่เกิดแห่งกายวิญญานให้ได้รับสัมผัสทั้งปวง

กายปสาทนี้แทรกอยู่ในอุปาทินนกรุปทั้งหมด คือ เฉพาะส่วนที่เป็นเนื้อหยิกเจ็บ ส่วนที่
เป็นปลายเล็บ ผม ขน ฟัน ซึ่งพ้นจากเนื้อ หยิกไม่เจ็บนั้น เป็นอนุปาทินนกรุป ในอนุปาทินนกรุปนี้ ไม่
มีกายปสาท กายปสาทจะแทรกอยู่ในอุปาทินนกรุปทั้งสิ้น ซึ่งเป็นปัจจัยให้รู้ โณภูฐัพพารมณ ให้รู้จัก
สัมผัสว่าอ่อน กระด้าง ถ้ากายปสาทวิบัติแล้ว กายก็เป็นเหน็บ ไม่รู้สัมผัส สิ่งทั้งปวง

๕.๓.๖ มนินทริย

มนินทริย มีหน้าที่รู้อารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด เป็นนามธรรม^{๑๑}

^๙ พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์ พริน
ติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๒), หน้า ๕๖๘-๕๗๓.

^{๑๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

^{๑๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, หน้า ๕๖๘-๕๗๓.

๕.๓.๗ อิตถินทรีย์

อิตถินทรีย์ มีหน้าที่แสดงลักษณะของทรวตทรวงหญิง เครื่องหมายรู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อาการหญิง สภาพหญิง ภาวะหญิง ได้แก่ อิตถิถาวรรูป เป็นรูปธรรม

อิตถิถาวรรูปนี้ เกิดต่อเนื่องในสันดานแห่งสตรีมิได้ขาดสาย อิตถิถาวรรูปนี้เป็นใหญ่ที่จะทำ ให้รูปกายเป็นสตรี มีกิริยามารยาทแห่งสตรี

เมื่ออิตถิถาวรรูปเกิดขึ้น รูปก็กลายเป็นสตรี กิริยาอาการก็เป็นสตรี แต่หญิงอาจกลับเป็น ชายได้ ในขณะที่เมื่อเพศกลายเป็นชาย อิตถิถาวรรูปดับไป ไม่เกิดขึ้นสิ้นภาวะ ๑๗ ขณะจิต เมื่ออิตถิ ถาวรรูปดับไปไม่เกิดถึง ๑๗ ขณะจิตแล้ว ปุริสถาวรรูปก็บังเกิดขึ้นในสันดาน ครั้นปุริสถาวรรูปบังเกิด ก็ กลายเป็นบุรุษในตอนนั้น

๕.๓.๘ ปุริสสินทรีย์

ปุริสสินทรีย์^{๑๒} มีหน้าที่แสดงลักษณะของทรวตทรวงชาย เครื่องหมายให้รู้ว่าชาย กิริยา อาการชาย ภาวะของชาย ได้แก่ ปุริสถาวรรูป เป็นรูปธรรม

ปุริสถาวรรูป เกิดต่อเนื่องในสันดานแห่งบุรุษมิได้ขาดสาย ปุริสถาวรรูปนี้เป็นใหญ่ในที่จะทำ ให้รูปกายเป็นบุรุษ กิริยามารยาทอาการทั้งปวงเป็นกิริยามารยาทแห่งบุรุษ

ถ้าบุรุษจะกลายเป็นสตรี ขณะเมื่อเพศจะกลับเป็นสตรีนั้น ปุริสถาวรรูปดับไป ไม่ได้เกิดขึ้น สิ้นสภาวะ ๑๗ ขณะจิต เมื่อปุริสถาวรรูปดับไปแล้ว ไม่บังเกิดล่วงไปถึง ๑๗ ขณะจิตแล้ว อิตถิถาวรรูปก็ จะบังเกิดขึ้น

๕.๓.๙ ชีวิตินทรีย์

ชีวิตินทรีย์ ได้แก่ ชีวิตรูป มีหน้าที่รักษารูปและนาม มี ๒ ประการ คือ รูปชีวิตินทรีย์ และอรูปรชีวิตินทรีย์

รูปชีวิตินทรีย์ คือ อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่สืบเนื่อง กันอยู่ ความประพตติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตของรูปธรรมนั้นๆ ได้แก่ อาการ ๓๒ ที่ประชุมกัน อาการ ๓๒ เมื่อเรียกแต่ละอย่างๆ ก็มีชื่อต่างๆ กัน ชื่อว่า ผม เล็บ ฟันเป็น ต้น ครั้นจัดเป็นหมวดๆ ก็เรียก ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ครั้นว่าธาตุทั้ง ๔ ประการ ประชุมกันเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ก็เรียกว่า รูปชีวิตินทรีย์ มีตัวอย่างคือ รถนั้น เมื่อเรียก แต่ละสิ่ง ก็เรียกว่า งอน แอก ดุม เพลา กำ กง ครั้นเรียกรวมกันก็เรียกว่า ราชรถ

อรูปรชีวิตินทรีย์ คือ อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่ สืบเนื่องกันอยู่ ความประพตติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยง ชีวิตินทรีย์ คือชีวิตของนามธรรมนั้นๆ ซึ่ง ได้แก่ จิตและเจตสิก^{๑๓}

๕.๓.๑๐ สุขินทรีย์

^{๑๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

^{๑๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, หน้า ๕๖๘-๕๗๓.

สุขินทรีย์ มีหน้าที่สบาย คือ ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส ได้แก่ สุขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๕.๓.๑๑ ทุกขินทรีย์

ทุกขินทรีย์^{๑๔} มีหน้าที่ไม่สบาย คือ ความไม่สบายกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายสัมผัส ได้แก่ ทุกขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๕.๓.๑๒ โสมนัสสินทรีย์

โสมนัสสินทรีย์ มีหน้าที่ดีใจ คือ ควบสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ได้แก่ โสมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๕.๓.๑๓ โทมนัสสินทรีย์

โทมนัสสินทรีย์ มีหน้าที่เสียใจ คือ ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ได้แก่ โทมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๕.๓.๑๔ อุpekขินทรีย์

อุpekขินทรีย์ มีหน้าที่วางเฉย คือ ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ได้แก่ อุpekขาเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๕.๓.๑๕ สัทธินทรีย์

สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธา สัทธาพละ ได้แก่ สัทธาเจตสิก เป็นใหญ่ในสัมปยุตตธรรม ด้วยสภาวะครอบงำซึ่งมีฉาวิโมกข์ คือ ความเลื่อมใสศรัทธาหยั่งลงในที่ผิด และเป็นนามธรรม^{๑๕}

๕.๓.๑๖ วิริยินทรีย์

วิริยินทรีย์ คือ การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยินทรีย์คือ วิริยะ วิริยะพละ สัมมาวายามะ ได้แก่ วิริยเจตสิก เป็นใหญ่ที่ครอบงำโกสัชชะ คือ กุศลจิตตูปบาท มีถิ่นมิทระเป็นประธาน และเป็นนามธรรม

^{๑๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

^{๑๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, หน้า ๕๖๘-๕๗๓.

๕.๓.๑๗ สตินทรีย์

สตินทรีย์^{๑๖} คือ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืมสติ อินทรีย์คือสติ สติพละ สัมมาสติ ได้แก่ สติเจตสิกเป็นเจตสิกที่เป็นใหญ่ที่จะครอบงำอกุศลธรรมอันประพฤติเป็นไปด้วยความประมาทหลงลืมสติและเป็นนามธรรม

๕.๓.๑๘ สมาธินทรีย์

สมาธินทรีย์ คือ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบอินทรีย์คือ สมาธิ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก เป็นใหญ่ที่จะครอบงำอกุศลอันเป็นฝักฝ่ายให้ฟุ้งซ่าน คือ อุทธัจจะ และเป็นนามธรรม

๕.๓.๑๙ ปัญญินทรีย์

ปัญญินทรีย์ มีหน้าที่คือ กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกีย์) เป็นใหญ่ในสัมปยุตธรรมด้วยสภาวะครอบงำความหลง และเป็นนามธรรม

๕.๓.๒๐ อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์

อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ มีหน้าที่คือ กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัม-โพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่เคยทำให้แจ้งนั้นๆ หรือรู้พระนิพพาน ตัดอกุศลได้ ๕ ชนิด ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม^{๑๗}

๕.๓.๒๑ อัญญินทรีย์

อัญญินทรีย์^{๑๘} มีหน้าที่คือ กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัม-โพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ทำให้แจ้งแล้วนั้นๆ หรือรู้พระนิพพาน ตัดอกุศลไปตามลำดับญาณ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก(โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

๕.๓.๒๒ อัญญาตาวินทรีย์

อัญญาตาวินทรีย์ คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัม-โพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ทำให้แจ้งแล้วนั้นๆ

^{๑๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

^{๑๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, หน้า ๕๖๘-๕๗๓.

^{๑๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

หรือรู้พระนิพพาน ตัดอกุศลได้ ๑๒ ชนิดทั้งโดยสิ้นเชิง ได้แก่ ปัญญาเจตสิก(โลกุตตระ) เป็นนามธรรม^{๑๙}

ตารางสรุปอินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อินทรีย์ ๒๒	ผู้เป็นใหญ่ใน	องค์ธรรม	หน้าที่	ลักษณะ
๑.จักขุอินทรีย์	การเห็น	จักษุประสาท	รับสี	ห้วหา สีใส
๒.โสตอินทรีย์	การได้ยิน	โสตประสาท	รับเสียง	วงแหวนกั้น หอย
๓.ฆานินทรีย์	การรู้กลิ่น	ฆานประสาท	รับกลิ่น	กีบเท้าแพะ
๔.ชีวหินทรีย์	การรู้รส	ชีวหาประสาท	รับรส	กลีบดอกบัว
๕.กายินทรีย์	การสัมผัส	กายประสาท	รับสัมผัส	ซึ่มซาบทั่ว ร่างกาย
๖.มโนอินทรีย์	การรับอารมณ์	จิตทั้งหมด	รู้อารมณ์	นามปรมัตถ์
๗.อิตถินทรีย์	ความเป็นหญิง	อิตถิภาวะรูป	ทรงไว้ลักษณะ กิริยา อาการหญิง	ภาวนารูป
๘.ปุริสอินทรีย์	ความเป็นชาย	ปุริสภาวะรูป	ทรงไว้ลักษณะ กิริยา อาการชาย	ภาวนารูป
๙.ชีวิตินทรีย์	การรักษารูปและนาม	ชีวิตรูปและชีวิตินทรีย์ เจตสิก	รักษารูปและนาม	รูปและนาม
๑๐.สุขินทรีย์	การเสวยความสุข กาย	เวทนา-สุขสหคตกาย วิญญูณจิต๑	สบายกาย	นามปรมัตถ์
๑๑.ทุกขินทรีย์	การเสวยความ ทุกข์กาย	เวทนา-ทุกขสหคต กายวิญญูณจิต๑	ทุกข์กาย	นามปรมัตถ์
๑๒.โสมนัสสิน ทรีย์	การเสวยความสุข ใจ	เวทนา-โสมนัสสหคต จิต๖๒	ดีใจ	นามปรมัตถ์
๑๓.โทมนัสสิน ทรีย์	การเสวยความ ทุกข์ใจ	เวทนา-โทสมุจจิต ๒	เสียใจ	นามปรมัตถ์
๑๔.อุเบกขินทรีย์	การเสวยอารมณ์ ที่เป็นกลาง	เวทนา-อุเบกขาสหคต จิต๕๕	วางเฉย	นามปรมัตถ์
๑๕.สัทธินทรีย์	ความเชื่อ	สัทธา โสภณจิต ๙๑	เลื่อมใสในสิ่งที่ควร	นามปรมัตถ์

^{๑๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, หน้า ๕๖๘-๕๗๓.

๑๖.วิริยีนทรีย์	ความเพียร	วิริยะ-วิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕	ความเพียร	นามปรมัตถ์
๑๗.สตินทรีย์	การระลึกรู้ชอบ	สติ-โสภณจิต ๙๑	ความระลึกได้	นามปรมัตถ์
๑๘.สมาธินทรีย์	การตั้งมั่นแห่งจิต	เอกัคคตา-จิต ๗๒	ตั้งมั่นแน่วแน่น	นามปรมัตถ์
๑๙.ปัญญาณินทรีย์	การรู้ตามความจริง	ปัญญา-ญาณสัมปยุตตจิต	รู้ไตรลักษณ์	นามปรมัตถ์
๒๐.อเนญญาตัณญูสามิตินทรีย์	การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้	ปัญญา-โสดาปัตติมรรคจิต	รู้นิพพานตตอกุศล ๕	นามปรมัตถ์
๒๑.อัญญินทรีย์	การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนรู้	ปัญญา-โสดาปัตติผลอรหัตตมรรค	รู้นิพพานตตอกุศลไปในลำดับญาณ ปัญญาเจตสิก	นามปรมัตถ์
๒๒.อัญญาตาวินทริย	การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว	ปัญญา-อรหัตตผล	รู้นิพพานตตอกุศลทั้ง ๑๒ ชนิดโดยสิ้นเชิง	นามปรมัตถ์

๕.๔ อินทรีย์ ๒๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

๕.๔.๑ อินทรีย์ ๒๒กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อินทรีย์ ๒๒^{๒๐} เป็นรูป - นาม ดังนี้ จักขุณทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ และปุริสสินทรีย์ เป็นรูปชั้นร์ จัดเป็นรูป และมนินทรีย์ เป็นวิญญานชั้นร์ ส่วนสุชินทรีย์ ทุกชินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุปกชินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยีนทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญาณินทรีย์ อนัญญาตัณญูสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทริย เป็นสังขารชั้นร์ จัดเป็นนาม ชิวิตินทรีย์ เป็น ๒ ชั้นร์ คือ ชิวิตรูปเป็นรูปชั้นร์ ส่วนชิวิตินทรีย์ เจตสิก เป็นสังขารชั้นร์ อยู่ในฝ่ายนามธรรม จึงเป็นได้ทั้งรูป และนาม

(๑) จักขุณทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท หมายถึง ความเป็นใหญ่ของตา มีหน้าที่รับสี ได้แก่ จักขุปสาทรูป เป็นรูปธรรม^{๒๑}

(๒) โสตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตปราสาท หมายถึง มีหน้าที่เอาไว้รับเสียง ได้แก่ โสตปสาทรูป เป็นรูปธรรม

(๓) ฆานินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปราสาท หมายถึง มีหน้าที่เอาไว้รับกลิ่น ได้แก่ ฆานปสาทรูป เป็นรูปธรรม

(๔) ชิวหินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท หมายถึง ความเป็นใหญ่ในเรื่องของลิ้น มีหน้าที่รับรสต่างๆ เอาไว้ ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป เป็นรูปธรรม

^{๒๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

^{๒๑} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๙๖.

(๕) กายินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท หมายถึง ความเป็นใหญ่ในกาย มีหน้าที่รับสัมผัสต่างๆ ที่พบเจออยู่ปัจจุบัน ได้แก่ กายปสาทรูป เป็นรูปธรรม

(๖) มนินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมดที่จำแนกเป็น ๘๘ หรือ ๑๒๑ ก็ตาม หมายถึง ความเป็นใหญ่ของใจ มีหน้าที่รู้อารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด เป็นนามธรรม^{๒๒}

(๗) อิตถินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง ได้แก่ อิตถิภาวรูป หมายถึง ความเป็นใหญ่ของหญิง มีหน้าที่ แสดงลักษณะกิริยาอาการต่างๆ ของหญิง ได้แก่ อิตถิภาวรูป เป็นรูปธรรม

(๘) บุริสินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย ได้แก่ บุริสภาวรูป หมายถึง ความเป็นใหญ่ของชาย มีหน้าที่ แสดงลักษณะอาการของผู้ชาย ได้แก่ บุริสภาวรูป เป็นรูปธรรม

(๙) ชีวิตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูป-นาม องค์ธรรม ได้แก่ ชีวิตรูป และชีวิตินทรีย์เจตสิก หมายถึง ความเป็นใหญ่ของชีวิต มีหน้าที่ รักษา รูปนาม ได้แก่ ชีวิตรูป ชีวิตนาม เป็นทั้งรูปธรรม และนามธรรม

(๑๐) สุขินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑ คือ สุขเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่เรื่อง สุขเวทนา มีหน้าที่สบาย ได้แก่ สุขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๑) ทุกخينทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยทุกข์กาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในทุกขสหคตกายวิญญานจิต ๑ คือ ทุกขเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทาง ทุกขเวทนา มีหน้าที่ คือ ไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๒) โสมนัสสินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความพอใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒ คือ โสมนัสสเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทางโสมนัสเวทนา มีหน้าที่ดีใจ ได้แก่ โสมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๓) โทมนัสสินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒ คือ โทมนัสสเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทางโทมนัสเวทนา มีหน้าที่เสียใจ ได้แก่ โทมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๔) อุเบกخينทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง องค์ธรรม เวทนาเจตสิกที่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕ คือ อุเบกขาเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทาง อุเบกขาเวทนา มีหน้าที่วางเฉย ได้แก่ ไม่สุข ไม่ทุกข์ อุเบกขาเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๕) สัทธินทรีย์ คือ สัทธินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑ คือ ศรัทธา หมายถึง ความเป็นใหญ่ในเรื่องของ ศรัทธา มีหน้าที่เชื่อ เลื่อมใสในสิ่งที่ควร ได้แก่ ศรัทธาเจตสิก เป็นนามธรรม

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘.

(๑๖) วิริยินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียร ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕ คือ วิริยะ หมายถึง ความเป็นใหญ่ของวิริยะ มีหน้าที่เพียรพยายามในสิ่งที่ควร ได้แก่ วิริยเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๗) สตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ ได้แก่ สติเจตสิกที่ในโสภณเจตสิก ๙๑ คือ สติ หมายถึง ความเป็นใหญ่ของสติ มีหน้าที่รู้ทันปัจจุบันหรือระลึกในสิ่งที่ควร ได้แก่ สติเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๘) สมาธินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียว องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในจิต ๗๒ (เวณอวิริยจิต ๖๒ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) คือ สมาธิ ได้แก่ เอกัคคตา หมายถึง ความเป็นใหญ่ในเรื่องของสมาธิ มีหน้าที่ คือ ความแน่วแน่ตั้งมั่น ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๙) ปัญญินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙ คือ ปัญญา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทางปัญญามีหน้าที่รู้ไตรลักษณ์ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกียะ) เป็นนามธรรม

(๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในโสดาปัตติมรรคจิต ๑ เป็นอินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุงรู้สัจจธรรม ได้แก่ โสดาปัตติมรรคญาณ คือ ความเป็นใหญ่ในเรื่องของโสดาปัตติมรรคญาณ มีหน้าที่เพื่อรู้พระนิพพาน เพราะเกิดแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยมุงว่า เราจักรู้มตบพ หรือว่าซึ่งสัจจธรรม ๔ ที่ยังไม่รู้ในบุพภาค คือ ก่อนโสดาปัตติมรรค เพราะมีอรรถ คือ สภาวะแห่งความเป็นอินทรีย์ใหญ่อยู่พร้อมด้วย สามารถตัดอกุศลได้ ๕ ชนิด ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม^{๒๓}

(๒๑) อัณญินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้อริยสัจ ๔ ที่เคยรู้ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ในมรรคจิตเบื้องบน ๓ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓ คือ ปัญญาอันรู้ ญาณ ๖ ในท่ามกลาง คือ โสดาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมรรคญาณ หมายถึง ความเป็นใหญ่ของโสดาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมรรคญาณ มีหน้าที่รู้พระนิพพาน รู้ชัดด้วยมรรค เพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์อยู่สามารถตัดอกุศลไปตามลำดับญาณ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

(๒๒) อัณญาตาวินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว ได้แก่ ปัญญาเจตสิกในอรหัตตผลจิต ๑ คือ อินทรีย์แห่งผู้รู้แล้ว คือ ปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ หมายถึง ความเป็นใหญ่ของอรหัตตผลญาณ มีหน้าที่รู้พระนิพพาน ว่าญาณกิจในอริยสัจ ๔ สำเร็จแล้ว มีอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์ และตัดอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ชนิดโดยสิ้นเชิง ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม^{๒๔} ซึ่งสามารถทำเป็นตารางเพื่อให้เข้าใจได้ง่าย ดังนี้

^{๒๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๐๓.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙-๒๑.

ตารางแสดงการจัด อินทรีย์ ๒๒ เป็น รูป - นาม

อินทรีย์ ๒๒	รูป / นาม	
	รูป	นาม
จักขุอินทรีย์	รูป	
โสตอินทรีย์	รูป	
ฆานินทรีย์	รูป	
ชีวหินทรีย์	รูป	
กายอินทรีย์	รูป	
อิตถินทรีย์	รูป	
ปุริสินทรีย์	รูป	
ชีวิตินทรีย์	รูป	
มณินทรีย์		นาม
สุชินทรีย์		นาม
ทุกชินทรีย์		นาม
โสมนัสสินทรีย์		นาม
โทมนัสสินทรีย์		นาม
อุpekชินทรีย์		นาม
สัทธินทรีย์		นาม
วิริยอินทรีย์		นาม
สตินทรีย์		นาม
สมาธินทรีย์		นาม
ปัญญาอินทรีย์		นาม
อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์		นาม
อัญญินทรีย์		นาม
อัญญาตาวินทรีย์ ^{๒๕}		นาม

๕.๔.๒ อินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิวิปัสสนาและไม่ใชภูมิวิปัสสนา

อินทรีย์ที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนานั้น ต้องอินทรีย์ ๒๒ หรือ รูป-นาม ที่เป็นปัจจุบัน คือ ที่ปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้น ที่เป็นอดีตหรืออนาคต เป็นอารมณ์วิปัสสนาไม่ได้ เพราะสิ่งที่เป็นอดีต และอนาคตนั้นไม่ใช่วิสัยของวิปัสสนาปัญญา ไม่สามารถพิจารณาเห็นได้

อินทรีย์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาต้องเป็นรูป-นาม ที่เป็นโลกียภูมิ คือ กามาวจรอินทรีย์ ได้แก่ จักขุอินทรีย์ โสตอินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายอินทรีย์ มณินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และกามรูป อรูปโลกุตตรอินทรีย์ ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ มณินทรีย์ อุpekชินทรีย์

^{๒๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

สัทอินทรีย์ วิริอินทรีย์ สตินทรีย์ สมานอินทรีย์ ปัญญินทรีย์ กามรูปโลกุตตรอินทรีย์ ได้แก่ โสมนัส สินทรีย์

อินทรีย์ที่ไม่ใช่ภูมิวิปัสสนานั้นเป็นรูป-นาม ที่เป็นโลกุตตรภูมิ คือ โลกุตตรอินทรีย์ ได้แก่ อนัญญุตัญญูสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์^{๒๖}

๕.๕ อินทรีย์ ๒๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อินทรีย์ ๒๒ กับไตรลักษณ์^{๒๗} ในการปฏิบัติ เริ่มต้นด้วยการกำหนดรู้ธรรมในตนของตน พระพุทธเจ้าได้มีตรัสในอินทรียภาวนา มัชฌิมนิคาย อุปริปัณณาสก์ iva อินทรียภาวนา คือ การเจริญอินทรีย์ตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้ามี ๓ ขั้นตอน ดังนี้

(๑) ภาวเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้แจ้งอัมมารมณแล้ว ความชอบใจหรือไม่ชอบใจเกิดขึ้น ก็รู้ชัดว่าเกิดจากเหตุปัจจัยจึงมีอุเบกขาวางเฉย จนความชอบใจและไม่ชอบใจเหล่านั้นดับไป

(๒) พระเสขะผู้ปฏิบัติตามข้อ ๑ ย่อมเบื่อหน่าย รังเกียจความชอบใจ และไม่ชอบใจนั้น

(๓) เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมสามารถกำหนดรู้ว่าสิ่งไหนปฏิกุศล สิ่งไหนไม่ปฏิกุศล เป็นต้น แล้วมีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะก็จะชื่อว่า เป็นพระอริยะผู้อบรมอินทรีย์แล้ว^{๒๘}

อินทรีย์ ๒๒ กับไตรลักษณ์ การกำหนดอินทรีย์ ๒๒ เข้าสู่ไตรลักษณ์ ดังนี้

(๑) จักขุอินทรีย์ คือ รัสได้แก่ จักขุปสาทรูป เป็นรูปธรรม จักขุปสาท เป็นสุขุมรูป ความสำคัญ คือ จักขุปสาทเป็นวัตถุที่เกิดแห่งจักขุวิญญาน และเป็นให้ให้เห็นรูป มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๒) โสตินทรีย์^{๒๙} มีหน้าที่รับเสียง ได้แก่ โสตปสาทรูป เป็นรูปธรรม โสตปสาท เป็นสุขุมรูป ความสำคัญ คือ เป็นวัตถุที่เกิดแห่งโสตวิญญาน รับเสียงทั้งปวง มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๓) ฆานินทรีย์ มีหน้าที่รับกลิ่น ได้แก่ ฆานปสาทรูป เป็นรูปธรรม ฆานปสาท เป็นสุขุมรูป ความสำคัญ คือ เป็นวัตถุที่เกิดแห่งฆานวิญญาน รับกลิ่นทั้งปวง มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๔) ชิวหินทรีย์ มีหน้าที่รับรส ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป เป็นรูปธรรม ชิวหาปสาทเป็นสุขุมรูป สำคัญ คือ เป็นวัตถุที่เกิดแห่งชิวหาวิญญานให้ได้รับรสทั้งปวง มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๕) กายินทรีย์ มีหน้าที่รับสัมผัส ได้แก่ กายปสาทรูป เป็นรูปธรรม กายปสาทเป็นสุขุมรูป ความสำคัญ คือ เป็นที่เกิดแห่งกายวิญญานให้ได้รับสัมผัสทั้งปวง มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น

^{๒๖} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗-๒๐๒.

^{๒๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๔-๓๕๖.

^{๒๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๓-๔๖๓/๕๐๔-๕๑๐.

^{๒๙} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

อนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๖) มนินทรีย์ มีหน้าที่รู้อารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไป เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๗) อิตถินทรีย์ มีหน้าที่แสดงลักษณะของความเป็นหญิง เครื่องหมายรู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อาการหญิง สภาพหญิง ภาวะหญิง ได้แก่ อิตถิภาวะรูป เป็นรูปธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไป เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๘) ปุริสินทรีย์ มีหน้าที่แสดงลักษณะของทรวงทรงชาย เครื่องหมายรู้ว่าชาย กิริยาชาย อาการชาย ภาวะของชาย ได้แก่ ปุริสภาวะรูป เป็นรูปธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๙) ชีวิตินทรีย์ ได้แก่ ชีวิตรูป มีหน้าที่รักษารูป และนาม มี ๒ ประการ คือ รูปชีวิตินทรีย์ และอรูปชีวิตินทรีย์

๑) รูปชีวิตินทรีย์ คือ อายุ การดำรงอยู่ การเป็นอยู่ กิริยาที่เป็นอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตของรูปธรรม ได้แก่ อากาศ ๓๒ ที่ประชุมรวมกัน เมื่อเรียก แต่ละอย่างๆ ก็มีชื่อต่างกัน เช่น ผม เล็บ ฟัน เป็นต้น ถ้าจัดเป็นหมวดๆ เรียกว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ เมื่อธาตุทั้ง ๔ ประชุมกันเข้าเป็นหนึ่งเดียว เรียกว่า รูปชีวิตินทรีย์

๒) อรูปชีวิตินทรีย์ คือ อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตของนามธรรมนั้นๆ

องค์ธรรม ได้แก่ จิต และเจตสิก มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๐) สุขินทรีย์^{๓๐} มีหน้าที่สบาย คือ ความสบายกาย ความสุขกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ สุขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๑) ทุกخينทรีย์ มีหน้าที่ไม่สบาย คือ ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ ทุกขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๒) โสมนัสสินทรีย์ มีหน้าที่ดีใจ คือ ความสบายใจ ความสุขใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่เจตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจตสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ โสมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๓) โทมนัสสินทรีย์ มีหน้าที่เสียใจ คือ ความไม่สบายใจ ความทุกข์ใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจตสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ โทมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไป เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

^{๓๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

(๑๔) อุpekขินทรีย์ มีหน้าที่วางเฉย คือ ความสบายใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ อุเบกขาเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไป เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๕) สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๖) วิริยินทรีย์ คือ การปรารถนาความเพียรทางใจ ความพยายาม ความอุตสาหะ ความเข้มแข็ง ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความประคับประคองระงับ องค์ธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๗) สตินทรีย์ คือ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืมสติ อินทรีย์ คือ สติ สติผละ องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๘) สมาธินทรีย์ คือ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบอินทรีย์ คือ สมาธิ สมาธิผละ องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๙) ปัญญินทรีย์ มีหน้าที่ คือ กิริยาที่รู้ชัด ความศึกษา ความเลือกสรร ฯลฯ ความไม่หลง ความศึกษาธรรม สัมมาทิฏฐิ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกีย์) เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๓๑}

(๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ มีหน้าที่ คือ กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความศึกษาธรรม สัมมาทิฏฐิ ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยัง ไม่เคยทำให้แจ้งนั้นๆ หรือรู้พระนิพพาน ต่อกุศลได้ ๕ ชนิด องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

(๒๑) อัญญินทรีย์ คือ กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลง ความศึกษาธรรม สัมมาทิฏฐิ ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อทำให้แจ้งธรรม ที่ทำให้แจ้งแล้วนั้นๆ หรือรู้พระนิพพาน ต่อกุศลตามลำดับญาณ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

(๒๒) อัญญาตาวินทรีย์^{๓๒} คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลง ความศึกษาธรรม สัมมาทิฏฐิ ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว

^{๓๑} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

^{๓๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อแจ้งธรรมที่แจ้งแล้วหรือรู้พระนิพพาน ตัด
อกุศลได้ ๑๒ ชนิดทั้งโดยสิ้นเชิง องค์กรธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

๕.๖ สรุปท้ายบท

อินทรีย์ ๒๒ ซึ่งเป็นวิปัสสนาภูมิจึงมีลักษณะคล้ายประมวลรวมเรื่องของชั้นธัมม อายตนะ
ธาตุ มาอยู่ในนี้ด้วยกัน แต่มีองค์ประกอบหลายกลุ่มที่จัดเข้าเป็นหมวดกันได้ และมีลักษณะเป็นเรื่อง
พื้นฐานจนกระทั่งถึงขั้นอรหัตตผล ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน อินทรีย์
๒๒ ที่เป็นภูมिवิปัสสนา และไม่ใช่วิปัสสนา อินทรีย์ที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนาต้อง
เอาอินทรีย์ ๒๒ หรือรูป-นาม ที่เป็นปัจจุบัน คือ ที่ปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้นที่เป็นอดีตหรืออนาคต
ใช้เป็นอารมณ์วิปัสสนาไม่ได้ เพราะสิ่งที่เป็นอดีต และอนาคตนั้นไม่ใช่วิสัยของวิปัสสนาปัญญา ไม่
สามารถพิจารณาเห็นได้

๕.๗ คำถามท้ายบท

๑. จงบอกอินทรีย์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามีเท่าไร อะไรบ้าง
๒. จงอธิบายความหมายของอินทรีย์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๓. จงอธิบายอินทรีย์ ๒๒ กับกับรูป-นาม ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๔. จงอธิบายอินทรีย์ กับไตรลักษณ์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป

๕.๘ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. ปกรณ์วิเสสบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธารนิเวศการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘.

พระธรรมธีรราชมหามุนี. วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์ พรินติ้ง กรุ๊ป, ๒๕๓๒

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๘.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ, ๒๕๕๐.